

БЛІСКАВІЦА Ё ДЫЯМЭНЦЕ

Вайна за скрадзенае мінулае пачалася на хвалях «Свабоды» ё самы першы дзень беларускага этэру, 20 траўня 1954 году. Вінцэнт Жук-Грышкевіч, Янка Запруднік, Паўла Ёрбан, Уладзімер Дудзіцкі, Уладзімер Цьвірка, Масей Сяднёў, Вітаўт Кіпель... Эстафэту гістарычнай зоркі «Свабоды» 1970–1980-х гадоў, Язэпа Барэйкі, перанялі ё другой палове 1990-х два ягонья маладыя слухачы – Вінцук Вячорка й Вячаслаў Ракіцкі. Ёхняя перадача «Неабжытая спадчына» гучала да канца ХХ стагодзьдзя.

Новае тысячагодзьдзе пачала перадача «Беларуская Атлянтыда». Адзін з разьдзелаў кнігі называецца «Настальгія па страчаным моры». Міты й рэаліі эўрапейскай нацыі, якія адкрыліся ё глыбіні мінуўшчыны Вячаславу Ракіцкаму й ягоным спадарожнікам, агаломшваюць, як агаломшвае чалавека першая ё жыцьці сустрэча з морам.

Людзі – рыцары, будаўнікі, фальшываманэтчыкі, чараўнікі, магнаты...

Норавы – забавы, свары, бойкі, авантуры, сэкс...

Ежа – клёцкі, селядзец, гарэлка, гарбата, сыр...

Ваколіцы – лябрынты, мястэчкі, муры, балоты...

Дзяржава – харугвы, канстытуцыі, інтрыгі, войны, калёніі...

Сусьвет – Бог, чорт, рай, пекла, белая магія...

Бясконцы далягляд, велізарнае неба, бяздонныя глыбіні, рух хваляў часу й нясьцерпнае зьяньне кожнай самай

малой пясчынкі як выбух бліскавіцы ў сярэдзіне дыямэнту. І
— свойская мяккая хваля, якая люляе й цягне за сабой. Так
пра айчынную гісторыю яшчэ не гаварылі.

*Аляксандар Лукашук,
Радыё Свабода*

СУСЬВЕТ

СЬВЕТ ВАЧЫМА АРХАІЧНАГА ЧАЛАВЕКА

Размова з Тацянай Валодзінай

Мы пераважна глядзім толькі вакол сябе. Часам асьцярожна зазіраем у будучыню. А мінуўшчына падуладная нашаму асэнсаваньню на нейкі дзясятка стагодзьдзяў. Пераважна выбіраем зь яе карысныя нам факты ці на роўні тэзаў сфармуляваньня ідэі. Зазірнуць жа ў самыя глыбіні, у далёкі дахрысьціянскі сьвет — не наважваемся. Стаім, нібыта перад зачыненымі дзьвярыма. Ведаем, што ў той бясконцай глыбіні таксама нашы продкі, а расчыніць гэтыя дзьверы не стае сілы. Мо баімся? Баімся, што ў містыцы, міталёгіі архаічнага грамадства ўбачым пачаткі сваіх усьведамленьняў. Як жа так? Ня можа гэтага быць, кажам сабе, бо ў нашай падсьвядомасьці архаічны чалавек жыве ў выглядзе нейкага дзікуна...

Як архаічны чалавек разумеў навакольны сьвет, з чаго фармаваліся ягонья веды і ўяўленьні пра стварэньне, упарадкаваньне й функцыянаваньне Сусьвету? Гэта тое, што ў навуцы называеццакарцінай сьвету, што ёсьць падмуркам традыцыйнай духоўнай культуры народу. Дык з чаго янапаўставала? Кім і дзе ўсьведамляў сябе старажытны чалавек?

Старажытны чалавек, залежны ад прыроды й грамадства, несьвядома праецыраваў на Сусьвет сябе й свае абшчынна-родавыя дачыненні. Кожным сваім дзеяннем ён

засьцерагаўся ад выпадковасьцяў, няўдачаў. Архаічны чалавек канструяваў сьвет сымбалічных формаў, з дапамогай якіх ён пазначаў і асэнсоўваў рэчаіснасьць. Натуральнае станавілася звышнатуральным, прафанае — сакральным. Так і паўставала карціна сьвету. Сапраўды, мастацкая й нават гістарычная літаратура сфармавалі вобраз старажытнага чалавека як нейкага дзікуна, які дбае толькі пра ежу ці абарону ад ворагаў. Аднак шматлікія міты данесьлі й яскрава сьцьвердзілі, што нашы продкі здольныя былі стварыць вельмі багаты, надзвычай глыбокі й цэласны духоўны сьвет. А ў сьвеце гэтым чалавек ставіўся да навакольнага як да нечага жывога, эмацыйна афарбаванага, здольнага адгукацца на ўсе ягоныя запатрабаваньні й надзеі. Няма пакуль яраархіі. Чалавек — гэтка ж частка Сусьвету, як і расьліна, камень, жывёла, гара ці нават сонца.

А ў чым асаблівасьці карціны сьвету продкаў беларусаў? На што яна арыентуецца? Што ў ейным цэнтры?

Карціна сьвету беларусаў грунтуецца на сьветаглядзе старажытных індаэўрапейцаў і арганічна ўлучае рысы часу балцка-славянскай супольнасьці. Ейная спэцыфіка вынікае з характару беларуса. У ім гарманічна спалучыліся містыцызм, эстэтызм і надзвычайная вера ў адухоўленасьць сьвету. Беларус нідзе й ніколі не адмаўляецца ад ідэальнага, але зямное яму бліжэйшае. Таму ён найчасьцей ідэальнае, нябеснае пераносіць на зямлю, у сьвет сваіх рэчаў, у сваю хату.

Дык што, нашы продкі абагаўлялі рэчы?

Прадметны сымбаль — гэта й функцыянальная рэч у

культурнай прасторы й, адначасна, абсалютна рэальны прадмет. Сымбаль узнікаў з рэальных якасьцяў прадмету. Так, сэмантыка дзяжы грунтуецца на тым, што ў ёй замешвалася рашчына. Рытуальныя функцыі хамута вынікаюць з наяўнасьці ў ім адтуліны. У архаічным грамадстве знакавае і ўтылітарнае – як бакі аднаго мэдаля.

– А як гэтыя рэчы функцыянавалі ў рытуале?

Як прыклад возьмем качаргу. Качаргой працавалі ў печы, і таму яе гэтак жа паважаюць, як і агонь. На качаргу нельга наступіць, бо ўдарыш па носе. Качарга – сымбаль хлопча, мужчыны. Вось чаму дзяўчына, якую сваталі, зьвязвала матузком качаргу й чапялу, каб сватаньне адбылося. А яшчэ качарга, калі стаяла ля печы, замяшчала сабою хатняга духа, дамавіка. Таму гаспадыні глядзелі, каб у качарэжніку было суха, каб сьмецьце не валялася. Разам з тым, у качарэжніку, як прытулку хатніх духаў, і наагул нечысьці, мог пасяліцца чорт. Вось фрагмэнт запісу, які зрабіў вядомы беларускі этнограф Павал Шпілеўскі ў сярэдзіне пазамінулага стагодзьдзя:

Кажуць, быццам бы баба-чараўніца вызвала нячысьціка на барацьбу. Ёх падзяляў невялічкі плотзь вербаў. Дазволена было выбраць любую зброю. Баба выбрала ожаг, а нячысьцік – вілы. Чорт першы кінуўся на чараўніцу, але ягоньыя вілы зашчаміліся ў плоце. Баба прапіхнула ожаг і так уходала праціўніка, што той мусіў з сорамам зьбегчы.

Якім чынам нашы продкі маніфэставалі адпаведнасьць чалавечых дачыненняў касьмічным структурам?

Вось сьвет прыроды – магутны, непрадказальны й

таямнічы. А побач — хата, у ёй стол, дзяжа, акно. Паміж імі — чалавек. Ва ўяўленьні архаічнага чалавека гэта ня толькі падобныя сыстэмы, яны — сымбалічна тоесныя. Касьмічная будова Сусьвету суадносіцца са структурай дрэва, з будовай хаты. Верху, небу будуць адпавядаць дах і абразы, птушкі. Ствалу — жьцьцё зямное. А ніз тоесны ягоным насельнікам. Увогуле хата нашых продкаў — найбольш цэласная мадэль Сусьвету. Зірнем на традыцыйны інтэр’ер сялянскай хаты. Заўсёды печ была й пачаткам, і цэнтрам гэтае хаты. І менавіта печ сымбалічна пазначае цэнтар Сусьвету. Печ — сакральнае сховішча агню, які сілкаваў сям’ю энэргіяй сонца й космасу. Акрамя таго, печ — унівэрсальная касмалёгічная мадэль. Ейная аснова, падпечча, раўнуецца да нізу, падзем’я. Чалесьнікам адпавядае жьцьцё зямное, а комін будзе прыпадабняцца да верху, да каналаў сувязі з самім небам. І пячныя прылады таксама маюць сымбалічнае значэньне. Пячное начыньне мэтафарычна рэпрэзэнтэе саму печ. Патэльня на сымбалічным роўні выступае як сусьветны камень. Больш вузка — пуп зямлі. Як у залове:

На моры, на кіяні стаіць куст. У тым куьце ляжыць скарарода, пад скарародай ляжыць чорная руна. Пад той чорнай рунай ляжыць зьмяя Шкурапея.

Наўпроставае судакрананьне зь печчу вызначае ўспрыманьне пячных прыладаў як сымбалю агню — прычым, агню амбівалентнага, бо сумяшчае ён ідзі сьмерці й нараджэньня, нябеснага й зямнога, сьветлага й цёмнага. Сваім рытуальным скарыстаньнем пячное начыньне здымае

проціпастаўленьне зямлі й неба, верху й нізу.

Як уяўлялі старажытныя людзі стварэньнесветабудовы, пераход ад Хаосу да Космасу?

Паводле той лёгікі, што, дэманструючы стварэньне, чалавек здольны й сам вяртацца туды, да цэнтру й першапачатку, каб ачысьціцца й зноў пачаць справу. Касмагонія працьгваецца праз сымболіку грэбня — таго, якім мы карыстаемся штодня, і ягонага варыянту — ткацкага часальнага грэбня. Менавіта грэбень і выступае сакральнай прыладай, пры дапамозе якой з хаатычнага, неапрацаванага льну ствараецца ўжо ўпарадкаваны пачатак — валакно. Так грэбень робіцца прадметам-мэдыятарам паміж прыродным і культурным.

Але ж гэта шлях, як я разумею, да магічныхдзеяньняў, да чарадзейства?

Сапраўды. З дапамогаю такіх рэчаў ня толькі чалавек мог зьвяртацца да іншага сьвету, але й дэмань, розная нячыстая сіла атрымлівалі канал сувязі зь людзьмі. Учываемся ў фальклёрны запіс:

Паклала грабянёк пад галаву й сказала: «Суджаны-раджаны, прыходзь маю галаву часаць». Не жагналася й не малілася Богу. І толькі заснула – як чую – палез нехта ка мне пад галоў, вымае грэбень іпадыходзіць да мяне. Зьняў зь мяне дзяругу, падняў, пасадзіў на ложку, сарваў з маёй галавы хустку й даваў мяне грэбнем прычэсваць. Часаў, часаў, дыяк ірване, аж у мяне галава затрашчала.

Зрэшты, і ў некаторых рытуалах, зьвязаных з замовамі, лекаваньнем, расшыфроўваецца плаз уяўленьняў пра стварэньне чалавека. І зноў мы вяртаемся да печы, бо менавіта печ станаўлася тым пупам зямлі, дзе магчымае перанараджэньне. А яно патрабавалася ў экстрэмальных выпадках, пры цяжкіх хваробах. Продкі верылі, што жыцьцё нельга паправіць, яго трэба «паправіць наноў». І тады, прыкладам, маленькае цяжка хворае дзіця «перапякалі». Вось апісаньне характэрнага рытуалу:

Падчас выпяканьня хлеба маці садзіць дзіця на хлебную лапату, абмывае, загладжвае яго хлебнай вадою й нясе да печы з намерам пасадзіць яго туды разам з хлебам, але пакідае лапату на загнетцы. Гэты момант пільнуе другая жанчына. Яна імгненна адчыняе дзьверы й гнеўна кажа:

– Што ты робіш?

– Ня то ня відзіш, сушчы пяку, во што я раблю.

– А, сушчы. Дык пячы іх, пячы, каб не было, – кажа тая й здымае дзіця з лапаты. Маці ўносіць у печ лапату з пакінутымі на ёй сушчамі й звычайным рухам скідвае іх на «парознае» месца. На гэтае месца яна ўжо ня садзіць хлеба.

Мы можам нават сьцьвяджаць, што рэчы ледзь не

рабіліся дваініком чалавека. І таму праз сымболіку рэчаў можна было прасачыць пераход чалавека з аднаго стану ў іншы — зь дзяцінства да юнацтва, зь юнацтва да сталення, і нават да сьмерці.

З нашай размовы вынікае, што рэчы ў традыцыйным побыце паўставалі й як адухоўленыя аб'екты, і як раўнапраўныя ўдзельнікі абрадаў. Гэта ва ўяўленьнях чалавека мінулага часу. Асёння? Ці існуюць рэшткі былой усёабдымнай сакралізацыі рэчаў у сьвядомасьці?

Гэтак, як і даўней, нам служаць посуд і адзеньне, венік і люстэрка. Іхны першапачатковы сымбалічны сэнс амаль забыўся. Аднак, як і раней, мы нэрвваемся, разьбіўшы талерку, здымаем шапку, уваходзячы ў храм, закрываем люстэрка, калі ў хаце нябожчык, не падмятаем падлогі, разьвітаўшыся з гасьцямі. Відавочна, сэмантыка рэчы аказалася тым удзячным полем, што зьберагла для нас архаічныя погляды і ўяўленьні.

БЕЛАЯ Й ЧОРНАЯ МАГІЯ

Размова зь Ліяй Салавей

Кожны хоць раз сутыкаўся з магіяй альбо чуў пра яе. Калі не дапамагаюць лекі — бяжым да шаптухі, напужаў сабака дзіця — адразуем кавалачак поўсыці й абкурваем ім дзіцёнка. Чулі мы й замовы на шкоду. Усё гэта магія — белая ці чорная. Магіяй называюць чараўніцтва, вядзьмарства, гэта — слоўныя замовы, розныя дзеянні, абрады, зьвязаныя зь вераю ў здольнасць чалавека ўздзейнічаць на прыроду, людзей, жывёлаў і нават багоў. Магічнае дзеянне ўласцівае чалавецтву на працягу ўсяго ягонага існавання. Вера ў выніковасць замоваў, абрадаў, як ахоўных, гэтак і шкадлівых, замацоўвалася тысячагодзьдзямі. Зрэшты, таму яна й існуе, што запатрабаваная чалавечай псыхікай. Магія становілася нават прафэсійнай, ёй вучыліся. І ў наш час, час найвышэйшых ведаў, людзі працягваюць верыць у магічнае.

— Чаму ж вера ў магію такая жывучая?

— Магія даволі аб’ёмная зьява, і таму нельга адназначна адказаць на гэтае пытаньне. Часам усё жыццё чалавек ня верыць у ніякія надпрыродныя зьявы, але калі здараецца якая цяжкая сытуацыя — прыкладам, невылечна захварэе дзіця, тады чалавеку хочацца верыць у цуд. Душа прагне, каб усё ж развязаць гэтае сваё балючае пытаньне неяк кардынальна. І калі ўжо ўсе сродкі выпрабаваныя, тады чалавек бяжыць да шаптуноў. Нават калі й бяды няма,

чалавек усё роўна бачыць, што сьвет поўны цудаў. Напрыклад, ягонае зусім малое дзіця пачынае вельмі хораша граць. Іншыя ня могуць, а яно любы інструмэнт бярэ й хутка падбірае мэлёды. Людзей таксама заўсёды цешыла думка, што ёсьць яшчэ больш моцныя людзі, нейкія людзі-чараўнікі, якія могуць дапамагчы ў экстрэмальнай сытуацыі.

— Вы перакананая, што веры ў магію патрабуе чалавечая псыхіка?

— Так. Нават паводле Бібліі, слова ляжыць у аснове ўсяго. Чалавек пэўны, што з дапамогаю слова можна многае зрабіць, ажыццявіць. Тым больш, калі гэтае слова ад Бога.

— Значыць, у аснове магіі — слова?

— Ня толькі. Магія ахоплівае розныя спосабы: і дзеянне, і прадметы, і словы, што разам утварае магічны абрад. Ёсьць актыўная магія, якая патрабуе прымянення словаў, дзеянняў, а ёсьць і пасіўная. Яна патрабуе ўстрымацца ад нечага, не сказаць у гэты час, не зрабіць, не ступіць, не дакрануцца.

— Я думаю, што нам ня трэба паўтараць памылкі героя Міхаіла Булгакава, які гуляў зь нячыстай сілаю, а таму ня будзем агалошваць праклёнаў, шкадлівых замоваў. А вось прыроду й карані чорнай магіі ўсё ж варта было б прааналізаваць.

— Чорная магія — шкадлівая. Ёсьць і белая: ахоўная, лячэбная, засьцерагальная. Але паміж імі рэзкай мяжы няма. Шкадлівая магія ўзьнікае часам як рэакцыя на крыўду, на нейкую варожую дзейнасьць. Хай гэта будзе

нязначная дзейнасць, прыкладам, калі суседка не глядзіць сваіх курэй, або калі падсвінак уварваўся ў грады дыі зрыў усё. Гэта крыўда за тое, што чалавек не шануе чужой працы. Крыўда патрабуе нейкага выхаду. І гэтае выйсьце знаходзіцца часам у словах, праклёнах: «Ах, каб цябе!..», «Ах, каб табе!..» — каб штосьці здарылася благое. Тады ў адказ на гэта можа ўзьнікнуць іншая варажасць. Ком нарастае, аж пакуль дзесьці не адбываецца выбух — можна пачуць праклёны на цэлыя пакаленьні, яны пашыраюцца на дзяцей, унукаў. Праклёны могуць перарастаць у розныя дзеянні нават да магічных абрадаў: зламаныя свечкі на клямцы ў царкве, прагаворваны перад асінавым колам заклёнаў, зламаныя свечкі й закопаныя яе ў зямлю, спаленыя свечкі, каб яна патухла. Адпаведнымі тэкстамі дадаецца, што «каб і жыцьцё тваё патухла!..».

— *А ці можна гаварыць пра тыталёгію словаў, дзеянняў у, скажам, праклёнах? Магчыма, існуеўласна беларуская тыталёгія?*

— Беларусы — сапраўдныя слоўныя майстры, вынаходлівыя творцы слова! Ніводнае дзеянне ў іх не адбывалася без магічнай слоўнай формы. Гэта можна прасачыць на прыкладах з традыцыйнага жыцця — пачынаецца праца, трэба сказаць формулу, хоць простую: «Памажы Божа!», «Дай Божа добры час!». Звароты фармаваліся даўно, і там слова Бог ня ёсць паказчыкам хрысьціянства. Скажам, пры заканчэнні жніва, гуканьня спарыньні або пры пачатку работы на жніве клікалі сьпешку-парышку. Калі жанчына мыла, то ёй казалі: «Бела Вам!» або «Лебедзі лятуць».

— Белая магія, як Вы казалі, не шкадлівая. Значыць, яе можна бяз боязі выкарыстаць дзеля, прыкладам, узаемнасці ў каханьні, а мо нават і шлюбу. Якія ў беларусаў былі ці ёсьць замовы на такія выпадкі?

— Іх шмат. Але б я не адносіла замовы на зьяднаньне з каханым да белай магіі. Гэта ўсё ж шкадлівая магія. Паводле народных уяўленьняў, калі вы праз чараўніцтва, замовы і ўсялякія іншыя дзеянні прывабілі да сябе чалавека, ажанілі з сабою, дык добрага не чакайце. Чары мінуцца, і пачнецца благое жыцьцё. Вядома, калі дзяўчына моліцца перад невядомымі сіламі, каб захаваць каханьне, тады гэта даравальна. Вось некаторыя з такіх замоваў.

Сьвятою вадою ўмываюся,
Золатам уціраюся,
Сонейкам адзяваюся,
Месяцам падперажуся,
Зоркамі зашпілюся:
Я нікога не баюся.
Як сонца й месяц на ўвесь сьвет сьвецяць,
Так каб я была над увесь сьвет
Міла й любя Раману.

Месяц і зоры,
Не давайце майму Раману спакою:
Каб ён ня еў, ня піў,
Ня спаў, не драмаў,
Толькі пра мяне, Вольгу, думаў,

Бо я, Вольга, раджона-хрышчона,
Доляю абгараджона,
Сонейка — у вачох,
Месячык — у плячох,
Зорачкі — у раброх,
Ангелы — на небясох,
Камень — у моры.
Як таго каменя з мора не падняць,
Так у мяне хлопца не адняць.

— Якія яшчэ замовы можна лічыць станоўчымі?

— Найперш, усе ахоўныя й лячэбныя замовы. Апошнія, хай сабе не заўсёды вылечваюць, але ў многіх выпадках дадаюць чалавеку ўпэўненасці, што ён пераможа, што ён паздаравее. Гэта вельмі важна. Нават мэдыкі сьцьвярджаюць, што настроенасць чалавека на выздараўленьне вельмі патрэбная. Ёсьць такія першасныя, прымітыўныя замовы — ня тыя, што выкарыстоўвалі чараўнікі, майстры, знатакі, а тыя, што магло ведаць і дзіця школьнага веку. Прыкладам, ікаўка ў страўніку. Вучылі пераадольваць такую зьяву, валодаць сабой, перамагаць сілаю волі працэсы, што адбываюцца ў арганізьме. Трэба было набраць паветра й на адным уздыху сказаць: «Ехала ікаўка на сівой кабыле. Кабыла пала — ікаўка прапала». І так тры разы. Часта дзеці бавяцца, падаюць, набіваюць гузы, а потым бягуць да мамы, каб пахукала, каб паглядзіла, а мамы няма, тады можна й самому сказаць: «Ляцела пава — на дубе пала. Дуб скалыхнуўся — удар

мінуўся». Вось яшчэ некалькі замоваў:

ЗАМОВА АД САБАКІ

Цюцька, цюцька,
Твая маці сучка,
Цябе яна радзіла,
Табе вочы засьляпіла.
Ня бачыў ты сьвету,
Ня бач і мяне.
Чый хлеб ясі,
На таго й брашы.

ЗАМОВА АД ЯЧМЕНЮ

(хваробы на вачах)

Ячмень, ячмень,
На табе кукіш,
Што захочаш,
Тое й купіш.
Купі сабе тапарок,
Пасячыся папярок.

ЗАМОВА АД СПУДУ

Бег сабачка цераз мост,
Чатыры лапы, адзін хвост,
На масточку забрахаў,
Вольцы ліха адагнаў.

ЗАМОВА КЛАДУЧЫСЯ СПАЦЬ

У ложка лажуся,

На бачок павярнуся,

Нічога не баюся.

Анёлы пры мне:

Што ім, тое й мне.

— А зараз пра знахараў і чараўнікоў. Вельмі часта яны замаўляюць супраць чалавека, ужываюць шкадлівыя замовы. Ці не вяртаецца да іх гэтая шкадлівасць?

— Чараўніцтва таксама амбівалентнае. Адзін і той жа чалавек можа зрабіць і добрае, і злое. Яго папрасі й яшчэ заплаці, дык ён і зробіць блага. Але на аднаго падзейнічае, на іншага — не. Адзін лёгка паддаецца замове, іншы мае цвёрды характар. На самага чараўніка таксама спрабавалі вярнуць замову. Вось тыповы прыклад: «Што ты мне зрабіў, каб і ты тое меў!». Гэта трэба сказаць абавязкова, калі адчуваеш такую падазронасць, што чалавек нешта пра цябе падумаў, ня так паглядзеў. Або сказаць, або падумаць.

— А ці ёсць адмовы на замовы?

— Ёсць. Прыкладам, чараўнік, які рабіў замову на злом жыга, выбіраў адпаведны час: поўдзень або поўнач. Затым распранаўся, хадзіў супраць сонца й казаў замову: «Каб жаў — адляжаў! Каб зьеў — адхварэў!». А чараўнік, якога прасілі адчараваць гэты залом, звычайна прыгаворваў: «Каб жаў — не ляжаў! Каб еў — не хварэў!».

— Белая магія — гэта чараўніцтва з дапамогай боскіх сілаў, так?

— Ня толькі. З дапамогай усіх сьветлых сілаў. Тут і зварот да зары, да вады, да сонца, да месяца. Скажам, у дарогу выпраўляе маці сына, на душы трывога, і тады трэба

сказаць: «Мяне маці радзіла, сонейкам абгарадзіла, месяцам падперазала, у дарогу адпраўляла. Раньні бег — не дабег. Позьні бег — не дабег. А мне ад Бога шчаслівая дарога!». Ёсьць звароты й да Бога, і да прыродных сілаў — да сьвяціла, да зары. Так, па дапамогу зьвярталіся да зары: «Зара-зараніца, божая памачніца, заўсёды й вадзіца царыца».

— Ці патрэбная нам сёньня магія, ці будзе яна запатрабаваная наступнымі пакаленьнямі, якім жьць ужо, напэўна, ня толькі ў кампутарызаваным сьвеце, а ў яшчэ больш тэхнагенным?

— Ніхто ня ведае, якім будзе ў далечы чалавек. Але ўсе ягоньня досьведы жывучыя, і зь бегам часу яны так ці іначай выкарыстоўваюцца. Хай сабе толькі для таго, каб проста ўквэціць жьцьцё. Ня веру асабліва, што замова страціць сваю функцыю й стане проста паэзіяй. Хаця тут ёсьць, безумоўна, і паэтычныя знаходкі, але ўсё ж замова трымаецца на пэўнай функцыі, на практычнай патрэбе. І перш за ўсё на патрэбе душы, бо душа хоча цуду, і цуд гэты дае магія.

ЧАЛАВЕК У СЬВЕЦЕ ГУКАЎ

Размова з Тацянай Валодзінай

Чалавек жыве ў сьвеце гукаў — гукаў прыроды, сьпеваў, гулу машынаў. Дый сам чалавек актыўна стварае самыя розныя гукі й, галоўнае, мае голас. Камунікацыю й жыцьцё наагул бяз гукаў цяжка сабе і ўявіць. Абсалютная цішыня існуе, бадай, толькі на тым сьвеце. А народная традыцыя гукавыя паводзіны прыпісвае іррэальным пэрсанажам, прыкладам, таму ж дамавіку.

— Дык якія сэнсы маюць гукі ў культурнай традыцыі? Які ён, гукавы «каталёг» народных звычаяў і абрадаў беларусаў?

— Гук, як і іншыя зьявы навакольнага сьвету, у традыцыйнай культуры можа набываць значэньне, становіцца знакам, мець культурную функцыю і ўлучацца ў культурны тэкст. Апазыцыя «гук — цішыня» й ейны адпаведнік у сьвеце чалавечых гукаў «голос — маўчаньне» ёсьць адной з асноўных катэгорыяў сымбалічнай мовы культуры. На глыбінным роўні ёй адпавядае кардынальнае для ўсёй культуры супрацьпастаўленьне зямнога сьвету людзей, што гучыць і гаворыць, замагільнаму сьвету мёртвых, дзе пануе цішыня й бязгучнасьць.

— Самы блізкі нам гук — гэта наш голас. Якое месца голас займае ў духоўнай культуры?

— Голас чалавека займае асаблівае месца ў шэрагу гукаў. Як прыродная функцыя чалавека, ён служыць

прыкметаю «гэтага», зямнога сьвету ў супрацьлегласьць замагільлю. Нездарма дэманаў выганяюць туды, дзе «сякеры не сякуць, слова не чуваць і куды пеўнеў голас не даходзіць». Разам з тым голас набывае розныя магільныя функцыі – абароны, адгону, прадукаваньня й нават лекаваньня. Голасам можна адвесьці ад чалавека хваробу й перадаць яе іншаму:

Верылі, ліхаманку можна нават адсыпяваць. Тады хворы на ўсходзе сонца, каб ніхто ня бачыў, лез на плот, як певень, ды ўголос крычаў: «Кукарэку, я сыпяваю, хто тое чуе, няхай мае».

Варта адзначыць і тое, што голас у рытуальнай практыцы так ці інакш маркаваны. Замову, напрыклад, шэпчуць, мяняюць рытм, інтанацыю й нават тон; пры абыходзе палёў гаварыць стараліся як мага гучней, нават крычаць, каб добра зарадзіла збожжа.

– Адгонная функцыя голасу зразумелая, мы й сёньня крычым, каб напалохаць ці адагнаць непажаданага спадарожніка. Але як з дапамогаю голасу небясьпеку папярэдзіць?

– У міталёгічным сьветаглядзе голас і гук ствараюць своеасабліваю агароджу. Але адрозна ад агароджы, прыкладам, збудаванай ці ўзаранай, якая праходзіць толькі па пэрымэтры, чалавечы голас запаўняе ўсю прастору цалкам і датуль, пакуль ён будзе чутны. На Палесьсі існавала нават мера адлегласьці, і за адзінку вымярэньня бралася магутнасьць гукаў, у дадзеным выпадку – хатніх жывёлаў. Верылі, што нечысьць не падыдзе «на валюў рык».

– Дзе чуваць голас – там жыцьцё. А дзе голасу няма?..

– Там сфэра сьмерці й дэманаў. Аднясенне маўчаньня й цішыні да замагілля рэглямэнтуе й паводзіны чалавека. У час пахаваньня й памінак удзельнікі стараюцца гаварыць шэптам, бо, згодна з павер’ямі, душы продкаў зьяўляюцца да стала, і кожнае слова можа напалохаць іх і прагнаць, а гэта пагражае бядой. Час сьмерці Ісуса Хрыста адзначаны ў каталіцкай традыцыі маўчаньнем званоў.

– Да сёньняшняга часу захавалася традыцыйная хвіліна маўчаньня. Маўчым мы й прысеўшы перад выправай у дарогу. Відаць, карані гэтых звычаяў трэба шукаць у міталіягічных поглядах?

– Так, сёньняшняе разуменьне хвіліны маўчаньня як ушанаваньня памяці вынікае зь першапачатковай сэмантыкі – усталяваньня духоўнага кантакту з продкамі. Да іх мы зьвяртаемся й перад дарогай, маўчым, каб далучыцца да іх і папрасіць аб удачы. Наагул, маўчаньне й, шырэй, бягучнасьць – канечнае патрабаваньне многіх абрадаў і рытуальных дзеяньняў дзеля кантактаваньня зь іншасьветам. Агульнымі мэтамі іх станавілася імкненьне вылечыцца (цішыня пры замаўленьні) альбо забясьпечыць сабе пасьпех у якой-небудзь справе, а таксама запытаньне ў продкаў, звышнатуральных сілаў пра сваю будучыню. Згадаем маўчаньне ў час варожбаў:

На Вадапосьце вячэру вараць, а катора хоча гадаць, то сама сабе наварыць салёных з лупшайкамі картопляў, ні з кім не гаворыць, хоць бы на яе хто што ні казаў, і кладзецца спаць. А ўночы прысьніцца сон, што хлопец ваду падае –

за таго й пойдзе.

Маўчаньне таксама адносіцца да захадаў засьцярогі, якія робіць чалавек пры кантакце са сьветам дэманаў. Таму рэкамэндавалася маўчаць і не раскрываць роту ў часе навальніцы, каб нячысты ня змог там схаватца, гэтак жа пры раскопваньні скарбаў, якія вартуе нячыстая сіла. Дарэчы, парушэньне забароны магло прывесці да суровых наступстваў.

— І яшчэ адзін від голасу, гукаў — плач, альбо, у рытуальнай практыцы, галашэньне. Ці былі ў беларусаў прафэсійныя плакальшчыцы, бо гора ж бязь сьлёзаў і галашэньняў не бывае?

— У народнай традыцыі гукавое праяўленьне гора строга рэглямэнтавалася. Найперш забараняліся плач і прычытаньні ў час агоніі, якія, як верылі, працягваюць пакуты, не даюць выйсці душы. У народзе расказваюць:

Як хто памірае, то спакой і цішыня, каб ніхто не адзываўся. Перабіваць сьмерць ня нада. Калі перабіў чалавеку адыход, ён мучыцца страшна. Пакуль яго не паложак на лаву, памыюць, адзенуць, сьвечку запаліць на акне, і тады плачуць. І ноччу, як сонца зайшло, не галосіць, ня выюць — нельга.

— А сьвіст? Нават адукаваньня гараджане асьцерагаюцца сьвістаць, скажам, у хаце — каб грошай ня высьвістаць. Што зьвязвалася са сьвістам у традыцыі?

— Сьвіст — адна з праяваў ненарматыўных гукавых паводзінаў чалавека, учынак рэзка нэгатыўны і аднесены да іншасьвету. Існавала строгая забарона сьвістаць у хаце,

бо гэта выклікала альбо зьяўленьне нячыстай сілы (як у прыказцы «Дурні сьвішчуць, чарцей ішчуць»), альбо віхуру. Сьвіст у двары пагражаў спустошваньнем гаспадаркі. Хатні дух мог адпомсьціць сьвістуну беспадстаўны выклік. Такім чынам, сьвіст выступае як заклік таго сьвету й ягоны сьпнал. Лічылася, што калі сьвісьнеш тры разы ў 12 гадзінаў у чацьвер, дык зможаш паклікаць да сябе д'ябла. Сьвіст у полі выклікаў віхуру, а гэтая стыхія ўяўлялася як чалавек зь вялікімі, надзьмутымі для сьвісту вуснамі.

— Што тычыцца таго сьвету, дык, падаецца, ягонае дэманічнае войска бязгучнае толькі там, на тым сьвеце. Завітаўшы ў сьвет людзей, дэмань пачыналі гаварыць?

— Альбо проста перадаваць няўцямныя, дзіўныя гукі. Невядомыя страшныя гукі маглі належаць і нейкім безьменным духам. Пра такія жажлівыя водгукі казалі: «штось гукае, пужае».

На Пятра ня нада хадзіць у лес, там пужае. Хто хадзіў, дак там гукае й гукае: «О-гой! О-гой! Да хадзі дамой!» А хто яго знае, хто крычыць. Можа, гэты Пятро. А некаторыя гавораць, гэта зямля абзываецца.

«Гаворцы» дэманаў або іхным гукам уласьцівыя незвычайнасьць, незразумеласьць, скажэньне прывычных формаў, падваеньне рэшлік, заканьне, картавасьць ці, наадварот, дужа складная гаворка, нават у рыфму. Ім прыпісваюцца таксама крыкі, заклікі, уздыхі, працяглыя гукавыя сьгналы, няўцямнае мармытаньне. Так, русалкі крычаць: огэ-огэ-огэ, гу-та-та, гу-та-та, альбо неяк мыкаюць:

нім-нім-нім... Надзвычай папулярны матыў пра чорта, які трапляецца падарожнаму ў выглядзе жывёліны й на заклік чалавека адзваецца жудасным рэхам: бяша-бяша-бяша...

— З усясьветных міталёгіяў мы ведаем пра сырэнаў, што гублілі падарожнікаў адно сваімі сьпевамі, а гэта значыць, голасам. А ці ёсьць у беларусаў гэтка гуканебясьпечныя дэмань?

— Заслухаўшыся сьпеву русалак, трацілі асьцярожнасьць хлопцы. Аніяк нельга было адгуканца на любы незнаёмы вокліч, калі цябе хтосьці невядомы клікаў па імені. Адгукнуўшыся, чалавек тым самым адкрываў да сябе доступ і фактычна трапляў пад уладу нячыстаму. А яшчэ ў народзе расказвалі пра асобнага дэмана з «гукавым» імем — пра хіхітуна:

Хіхітун — такі нячысьцік, які быццам бы знаходзіцца ў чалавека за сьпінаю. І калі з чалавекам можа здарыцца нешта нядобрае, хіхітун пачынае радавацца гэтаму, сьмеючыся тоненька й часта: хі-хі, хі-хі-хі. Рэзка абярнуўшыся назад у гэты момант, можна ўбачыць маленькае стварэньне, якое нечым нагадвае малпачку, а на макуцы ў яго невялічкія рожкі.

— Тут сьмех хіхітуна злосны, зларадны. Дэмань ня ўмеюць сьмяяцца так, як сьмяецца шчаслівы чалавек. Але ж сёньня ніхто не сумняваецца, што хвіліна сьмеху працягвае жыцьцё на гадзіню...

— І ў народных уяўленьнях сьмех надзяляўся адгоннымі функцыямі й самай яркай жыцьцесьцьвярдзальнай патэнцыяй. Чалавек сьмяяўся, і наўкола станавілася чыста

— без чарцей і зламысьнікаў, стымуляваліся прыродныя рытмы, маладзела душа. Як у казцы: расьсьмяшыў Ванька царэўну Несьмяяну — чакай вясельля.

ШАМАНЫ, ЧАРАЎНІКІ, ЖРАЦЫ

Размова з Тодарам Кашкурэвічам

Шаманства ёсць адной з архаічных тэхнік экстазу й адначасна містыкай, магіяй і рэлігіяй у шырокім разуменьні гэтага слова, з уласьцівымі ёй касмалёгіяй і магічнымі тэхнікамі. Элемэнты шаманства знаходзяцца, бадай, ва ўсіх рэлігійных сыстэмах сьвету. Мы ведаем пра шаманства ў Сібіры, Скандынавіі.

— Але ці было ўласьцівае шаманства архаічным беларусам? Якія элемэнты вызначаюць рэлігійную сыстэму як шаманскую?

— Адным з цэнтральных элемэнтаў шаманскай касмалёгіі зьяўляецца трохчасткавы падзел Сусьвету ў ягонай вэртыкальнай праекцыі, сымбалам і ўвасабленьнем якога зьяўляецца Сусьветнае Дрэва. Сусьветнае Дрэва мае прыньцывовае значэньне для шамана. Яно стаіць у Цэнтры Сьвету, ягоныя галіны дасягаюць Неба, ягоныя карані сьгаюць Апраметнай. Дрэва — шлях для шамана. Узьбіраючыся на яго, шаман мае магчымасьць трапіць ва ўсе часткі Сусьвету: у сьвет багоў, у сьвет продкаў. Зь ягонай драўніны шаман робіць сабе бубен. Што да спэцыфічнай шаманскай тэхнікі, то яна выяўляецца ў здольнасьці ўзносіцца на Неба, сьходзіць у Апраметную, выклікаць і ўвасабляць духаў дзеля ажыцьцяўленьня экстатычнага вандраваньня. Гэта й здольнасьць уладарыць над агнём.

– Хто ж мог быць шаманам?

– Шаманы былі «абраныя», і яны былі далучаныя да сфэры сакральнага, недасяжных для астатніх сяброў грамады. Шаман – паэт, сьпявак, музыка, прарок, жрэц і лекар, ён – захавальнік рэлігійных і народных традыцыяў, паданьняў. Ну, акурат як апісвалі менскія жанчыны сьвятгара Савасьцея зь менскага капішча: і швец, і жнец, і ў дуду ігрэц.

– Традыцыйна шаманства зьвязваюць са жрэцкімі практыкамі. Але жрэцкі кодэкс пасяля прыняцьця хрысьціянства стаўся практычна белай плямай.

– Пра жрэцкі стан у беларускай архаічнай традыцыі захавалася надзвычай мала паведамленьняў. А пра характар жрэцкіх практык невядома нічога. Перш чым казаць пра шаманства ў беларусаў, колькі словаў пра сакральны статус іхнай зямлі. «Крывія» – як цэнтар Сусьвету, месца, адкуль бяруць выгокі найбуйнейшыя ўсходнеэўрапейскія рэкі – Волга, Дняпро, Дзьвіна. Гэта – месца, дзе рэканструктыўна знаходзілася Гіпэрбарэя, гара Мэру, Хара Бэрэзайці, краіна, дзе знаходзіліся ўваход на Неба і ў Падзямельле, краіна жрацоў-крывісаў. Сярод народных паданьняў з пракаветных часоў ёсьць і такія, што расказваюць пра старажытных насельнікаў нашай зямлі – асілкаў, або волатаў. Пра гэта ж знойдзем і ў міталёгіях іншых індаэўрапейскіх народаў. Характэрнай рысай пракаветных волатаў была такая фізіялягічная ўласьцівасьць, як лішняя «чортава» костка – рабро ці грудзіна, як суцэльны панцыр. Відаць, тая костка была адной з прычынаў неверагоднай моцы волатаў.

Пазьней этнолягі зафіксавалі карагод, у часе якога ўдзельнікі моцна круціліся, узяўшыся за рукі, і сьпявалі: «Чортава костка, хто адарвецца, гора набярэцца...».

— Чаму менавіта костка ва ўяўленьнях архаічнага чалавека набывала магічны сэнс?

— Паводле некаторых лінгвістаў, нашы продкі размаўлялі на дыялектах балцкай моўнай групы, дый дагэтуль некаторыя беларускія дыялекты маюць рысы заходнебалцкага характару. У старажытнапрускай мове, роднаснай мове нашых продкаў, слова, што азначае рабро, гучыць як «greiwakaulin», што значыць «крывая костка». Але нашы міталогічныя факты дазваляюць разумець гэтае слова й як «костка (жраца) Крыве», адпаведна — костка першанасельнікаў нашае зямлі, волатаў, жрацоў-крывічоў. Тое, што старажытныя тутэйшыя жрацы валодалі нейкай своеасаблівай косткай, крывой косткай як нейкім атрыбутам, цікава ў зьвязку з алтайскай шаманскай традыцыяй. Там адным з галоўных атрыбутаў шамана ёсьць костка, рабро або грудзіна птушкі — гэтыя прадметы давалі шаману здольнасьць да палётаў у розныя сьветы.

— Ці захаваліся ў беларусаў легенды пра людзей зь нечалавечымі здольнасьцямі — прыкладам, пра такіх, што могуць лягаць?

— Існуе легенда пра Зьмея-краўца з наваколяляў Лукомскага возера — так бы мовіць, з крыўскага Лукамор'я, які жыў у камені, шыў вопратку людзям, што служыла сто гадоў. Калі ўладальнік той вопраткі рэгулярна хадзіў на ігрышчы, то вопратка была практычна нязносная, але калі

ўладальнік ейны заходзіў у царкву, то яна развальвалася на кавалкі. Кравец меў здольнасьць ператварацца ў змея й лётаў праз Лукомскае возера ў вобразе вясёлкі да сваёй каханкі. Ну, а так хадзіў у міры як чалавек, схаваўшы крылы пад пінжак. Паўстае вобраз самотніка-ведзьмака, які, калі ў гарадах ужо панавала хрысьціянства, вымушаны быў хавацца й жыць у лесе, займацца няхітрым рамяством – кравецтвам.

– Рамесьніцкае азначэньне «кравец» паходзіць, як мяркуюць лінгвісты, праз народна этымалягічнае вытлумачэньне ад балцкага «kryvis», у славянскамоўнай рэдакцыі – «кывец». Дый архаічная тэхналёгія краеньня вопраткі – ці не адпавядае яна акту сымбалічнага ахвярапрынашэньня як падставы для стварэньня адзеньня паводле міту, рытуальнай мадэлі?

– Пацьверджаньне гэтай думкі знаходзім зноў-такі ў алтайскай шаманскай міталёгіі, дзе вярхоўны нябесны бог Ульгень кроіць (разумеі – стварае) душы людзям – накшталт абутку ці вопраткі, што ў нашым выпадку сапраўды мог выконваць чалавек, набліжаны да багоў – жрэц. Здольнасьць краўца-кывіса ператварацца ў змея – ці ня сьведчаньне пра шаманскую тэхніку – левітацыю, здольнасьць перамяшчацца ў паветры? Пра гэта неверагодна шмат у шаманскіх міталёгіях – як індаэўрапейскіх, так і ўральска-алтайскіх.

– Такім чынам, элементы шаманства можна назіраць у тэхніках рамэстваў. Якія яшчэ традыцыйныя рамэствы ці іхныя тэхналёгіі можна зьвязаць з шаманствам?

— Большасьць архаічных тэхналёгіяў паўстала зь першапачатковых рытуальных дзеянняў. Старажытныяжрацы Сусьвет выкоўвалі, ткалі, высякалі — як цесьляры, ляцілі — як ганчары. Гэтаксама, як багі. І напачатку, і пазьней захавалася стаўленьне да рамесьнікаўяк да чарадзеяў, людзей, што маюць уласьцівасьцьзносіцца з найвышэйшымі сіламі. Бортніцтва надзвычай багатае на элемэнты шаманскай ідэалёгіі. Гэтараскрываецца напоўніцу, калі параўнаеш беларускішаманскі досьвед зь сібірскім і алтайскім досьведамі,дзе шаманства захавалася як цэласная сыстэма данашых дзён. Архаічная форма бортніцтва — гэтаборці, разьмешчаныя на дрэвах, ці раі, што жывуць удушлах дрэваў. «Сьвятыя пчолкі», «біты ярыя» («біты»ў беларускіх песьнях ад балцкага 'bite' — «пчала»),што жывуць у душле дрэва, — сымбаль вельмі глыбокай архаікі, карані якога ў пачатках індаэўрапейшчыны. І тут цікавая асоба бортніка. Рэч у тым, што

лазаньне па дрэве ёсьць адной з найважнейшых магічна-апэрацыйных практык шамана. Шаманская тэхніка, запраўды, заключаецца ў пераходзе з адной касьмічнай сфэры ў другую: зь Зямлі на Неба або зь Зямлі ў Пекла. Дрэва ёсьць дарогай для ягоных падарожжаў.

— З тэмай Сусьветнага Дрэва, мёдам (апасродкавана — пчалярствам) зьвязаны й цэлы блёк германска-скандынаўскай міталёгіі. Гэта найперш міт пра бога Одына, гэткага бога экстатыка.

— Сапраўды, асоба Одына й міт пра яго — Страшэннага Ўладара й Вялікага Мага — паказваюць нам

некалькі істотных шаманскіх рысаў. Каб спасьцігнуць таемную мудрасьць рунаў, Одын сам сябе прыцяў кап'ём да крывага дрэва, правісеў там дзевяць дзён і начэй. Навукоўцы бачаць у гэтым абрад пасьвячэньня. А калі яшчэ згадаць, што Одын праславіўся й тым, што здабыў мёд паэзіі, то перад намі паўстае вобраз сапраўднага бога-пчаляра. Бортніцтва ў сувязі з сыстэмай пісьма яскрава адлюстраванае й на балцка-крыўскіх этнаграфічных і моўных фактах. Славянскае слова «борць» паходзіць ад дзеяслова са значэньнем 'буравіць', 'длубаць', а ў латыскай мове слова «burts» азначае знак або літару. Вядомыя «бортныя знакі» – ці не рэлікт нейкай тутэйшай граматы, накіраванай германскіх рунаў – гэтакія «чэрты й рэзы», адкрытыя ў прасьвятленьні тутэйшым бортнікам-шаманам падчас мэдытацыі пад пчаліны гуд, калі яны сядзелі на дубовым суку. Бортнікі ў народным уяўленьні мелі вельмі высокі статус. У песьнях яны займаюць побач з дударом найвышэйшае месца.

– Шаманізм зьвязваецца з экстатычнымі перажываньнямі, экстатычным станам чалавека. Вельмі часта экстазу чалавек дасягае праз музыку.

– Дудар у шаманстве моцна ўражае, вось сапраўды – утрапёны скамарох, жрэц экстатычных абрадаў, творца рытуальнага экстазу! І ў дзеяньнях дудара шмат элемэнтаў шаманства. Гэта, безумоўна, вешаньне дуды на дрэве, тутэйшага шаманскага інструмэнту, зробленага з прынесенай у ахвяру казы («эх, павесіў ён дуду, на зялёным на дубу»). Гэта й матыў граньня дудара, які сядзіць на

дрэве («сядзіць дзед на дубе й іграець на дудзе»), або замена яго арніталягічным увасабленьнем — жоравам («сядзіць жораў на дубе й іграець на трубе»). Ён можа быць заменены ўвогуле таямнічай асобай нейкага камара («сядзіць камар на дубе»), і ўжо гэты ж камар сядзіць на палку ў лазьні («камар лазню тапіў»)… Потым усе яны пачынаюць валіцца ад наляцэлай буры, ламіць сабе бакі, ногі… Далей яшчэ цікавей! Узьнікае тэма лазьні, «магічнага жару» — яшчэ аднаго таксама знакавага элемэнта шаманства. Рытуальныя лазьні выконвалі магічную ролю ў падрыхтоўцы будучых шаманаў — як месца экстатычных перажываньняў. Насамрэч лазьня — культуравае месца: камяні, агонь, вада — элемэнтны, зь якіх складаецца сьвет, і ўсе яны ў рытуальна-касмаганічным узаемадзеяньні!

— Ці ня маем мы тут пад мноствам імёнаў і пэрсанажаў пэўную сыстэму кодаў, здольную прыстасоўвацца да любых, часта неспрыяльных ідэалёгічных сытуацыяў?

— Пасьля прыняцьця хрысьціянства прыхільнікі старой веры мусілі хаваць сваіх пэрсанажаў, істотныя паняцьці за мэтафары. Існавала сыстэма разнастайных кодаў: код музычны, чалавечага адзеньня, казюлькавы, птушыны, побытавых прадметаў, якія ў любойсытуацыі маглі замяняць адно аднаго. Ці не замяняеказюлька-камар нейкі іншы пэрсанаж паводле сугучча, алітэрацыі? Дарэчы, слова «камар» паходзіць адіндаэўрапейскага слова 'камру' — рой. Менавіта, скамарохі-валачобнікі атаесамляліся ў нашае народнаэтрадыцыі з роем. І ці не ўвасабляла традыцыі скамарохаў тутэйшае шаманства?

– Дык што, беларуская духоўная традыцыя прэтэндуе на шаманскую?

– Наяўнасьць якога-небудзь шаманскага фэномэну яшчэ не азначае, што магічна-рэлігійнае жыцьцё таго ці іншага народу засяроджанае вакол шаманства, але выяўленьне й дасьледаваньне такіх зьяваў здаецца пэрспэктыўным у вывучэньні архетыпаў пэўнай культуры.

РАЙ І ПЕКЛА – ДАБРО Й ЗЛО

Размова з Тацянай Валодзінай

«Lutum non omnia finit» (Сьмерць – не канец), казалі старажытныя рымляне. І з гэтым пагаджаецца большыня міталёгіяў і рэлігіяў. Але што адбываецца пасля чалавечага існаваньня? Здагадка аказалася аднолькавай ва ўсіх канцах гэтага сьвету. Пасьмяротнае быцьцё ўсюды біпалярнае – цемра й сьвятло, пакуты й асалода, узнагарода й пакараньне. Яшчэ ў Гамэравых паэмах закладзеная палярызаваная мадэль сьвету, якая ўлучае ў сябе Элізіюм і Аід – дзьве формы вечнага жыцьця, што чакалі чалавека. Пройдуць першыя стагодзьдзі хрысьціянства, і чалавек паўстане перад выбарам: рай альбо пекла. Рэальна цяпер адно – як бы глыбока ні сягалі мы ў гісторыю, колькі б міталёгіяў ні гарталі, перад намі паўстануць вэрсіі адной і той жа мадэлі.

– А якая вэрсія ў беларусаў?

– У пазьнейшай міталёгіі беларусаў, як і іншых народаў сьвету, зямля паўстае цэнтральным складнікам трыяды «рай – зямля – пекла». Але ў той даўні міталягічны час, калі грэшных людзей яшчэ й не было, існаваў адзіны замагільны сьвет – вырай.

– Для нас сёньня вырай – гэта тое месца, куды адлятаюць птушкі...

– А яшчэ туды паўзуць зьмеі ўвосень, на Ўзьвіжаньне. Вырай акаляе нас і зьверху, на поўдні, і зьнізу, пад зямлёю.

Дый згадаем казкі — нашу міталёгію. Памятаеце, трапляе герой у падземнае царства, а выносіць яго адтуль на сьпіне ня хто іншы, як птушка. Выходзіць, выраі наўкола, ён замыкаецца на Ўзвьіжаньне, а на Саракі адмыкае яго пчолка альбо птушачка й выпускае птушыныя выраі на зямлю. Злучэньне раю зямнога — выраю — і раю нябеснага ёсьць характэрнай рысай беларускай міталёгіі.

Бог сатварыў сьвет і людзей. Людзям Бог зрабіў вельмі гожа рай. Людзі там і жылі, пакуль не саграшылі. Рай — гэта такі сад, у якім заўжды шмат усяго, што толькі душа прымае. Першыя людзі жылі там вальготна ды радасна, бы тыя птушкі. Там было цёпла, бо заўжды стаяла лета. Як людзі саграшылі ды пашлі скітацца па сьвеце, дык яны вельмі ўбіваліся, што згубілі сваю долю, загубілі райскую жытку. Самы рай Бог аддаў птушкам, каб ён дарам не пуставаў, бо, ведама, і самая гожая пустка робіцца сумнаю. А людзі ўсё прасілі Бога, каб ён зноў вярнуў іх у рай. Бог абяцаў ім, што калі яны ня будуць грашыць, то па сьмерці пойдучь у рай і будуць жыць зь ім разам.

У старадаўняй традыцыі пекла ў сучасным разуменьні проста не існавала. Усе нябожчыкі былі продкамі, атрымлівалі сваю долю пашаны, але існавалі на тым сьвеце ці ня разам.

— А якім уяўляў беларус пекла? Чаму ён яго баяўся?

— Уяўленьні аб начыньні пекла ў значнай ступені абумоўленыя хрысьціянскай традыцыяй. Амаль усюды ў якасьці асноўнага аtryбуту пекла ёсьць агонь:

Там чарты ў вялізарных катлах у смале вараць душы

грэшных людзей. Душы гараць, мучацца, але ніколі ня могуць згарэць, бо ўжэ так Бог даў, каб чалавек пакутаваў за свае грахі.

Згодна зь біблейскай трактоўкай, гэта асаблівы пякельны агонь — агонь гневу Богага, які карае за самыя розныя дрэнныя ўчынкі. З народных апавяданняў можна даведацца, што самыя вялікія грэшнікі будуць варыцца ў смале, а менш грэшныя — пакутаваць у даліне сьлёзаў.

Таго, хто на гэтым сьвеце першы пачынаў біцца, чэрці рана і ўвечары сякуць лазою... Хто абгаварваў да паскудзіў славу добрых людзей, там ходзіць зь піпчыкам на языку... Брахун ходзіць з высалапленым языком і звязанымі рукамі назад, за язык кусаюць авады, камары й мухі, а ён ня можа ні адагнаць заедзі, ні захаваць языка. П'яніца п'е смалу... Гультай ляжыць голы пад варацьмі замест падваротніцы. Хто што ўкраў, на тым сьвеце мусіць у зубах насіць, а хто ўкрадзе пярсыцёнак альбо голку, то на тым сьвеце мусіць праз вуха голкі або празь пярсыцёнак пралезьці.

— І, як вядома са шматлікіх аповедаў і малюнкаў, гаспадараць у пекле чэрці. Што адметнага тут у беларускіх паданьнях?

— Паводле знакамітага беларускага этнографа й фальклярыста Мікалая Нікіфароўскага, у пекле дзейнічае адмысловы кантынгент нячысьцікаў — пякельнікі, якія спалучаюць сабачыя й казьліныя рысы, ня маюць поўсьці, высалапленым языком і праз ноздры абліваюць грэшнікаў расплаўленаю смалой і серай. Перш як аказацца прыстаўленымі да сваёй дзейнасьці, пякельнікі былі

вольнымі нячысьцікамі, але праз чартоўскія няздатнасьці (калецтва, прыдуркаватасьць) іх саслалі ў пекла. Таму й для саміх чарцей пекла – свайго роду выпнаньне.

– Немагчыма абмінуць і цэнтральную пякельную постаць – самога Люцьпара. Ва ўсясьветнай культуры ягоны вобраз увасабляе найбольш фундамэнтальныя, генэтычныя ўяўленьні пра носьбіта зла, у аснове сваёй узятых зь Бібліі. Які гэты вобраз у народным, аптэмістычным у сваёй аснове, сьветаглядзе?

– У беларусаў Люцьпар (а таксама – Анчыпар, Ніцьпар) – гэта першы, найстарэйшы анёл, які адпаў ад Бога й быў скінуты на зямлю ці ў тое ж самае пекла. Ён самы старэйшы, галоўны нячысьцік. У пекле, за дванаццацьцо дзвярыма, прыкуты дванаццацьцо ланцугамі да ступа, Люцьпар б’ецца, імкнучыся вырвацца на зямлю. Штомесяц разбураецца кожная з гэтых перашкодаў, але паўночны велікодны звон вяртае іх на свае месцы. Знакі ягонай улады – жалезная карона, прыбітая да чэрапа цьвікамі, і нешта накшталт вілаў у правай руцэ. Страшна! Але беларус знаходзіць для апісаньня пекла зь ягоным уладаром тонкія іранічныя штрыхі й ненавязьлівую дыдактыку. Прыкладам, у адным з паданьняў трапляе Семка на пякельны сход нячысьцікаў і хваробаў:

Ачухаўся Семка й бачыць, што зь дзіркі вылазіць такая страшная нечысьць, што няможна й сказаць. А чэрці ўсялякага калібру вядуць гэтую нечысьць пад рукі, шапкуюць, услугоўваюць, от не раўнуючы бы архірэя. Дагадаўся Семка, што гэта, мабуць, самы старшы чорт

Ніцшпар. Ось Ніцшпар узабраўся на кучу з чалавечых касцей дый усеўся, бы пан на крэсьле. Пасьля абраньня хваробай над хваробамі нікога іншага, як П'янства, запішчалі, захрыпалі ўсе чарты з хваробамі, сталі віншаваць П'янства, ды такі паднялі гоман, што дол расступіўся, і ўсе яны паляцелі чорт ведае куды.

— Вядома, што каталіцкая царква з XII стагодзьдзя вылучае, акрамя раю й пекла, яшчэ й чысьцец як пераходнае месца. Ці прыжыліся такія вераваньні ў народзе?

— Непасрэдных легендаў не сустракаецца, але ўзьдзеданьнях, дзе пекла зьмешчана на першым, самым нізкім зь сямі нябёсаў, небе, адкуль душа можа вырвацца ў рай. Адметныя й вельмі старажытныя, дахрысьціянскія запісы, калі рай і пекла як бы мяжуюць, і чалавек пасьля сьмерці будзе сам пераходзіць зь зямлі ў вырай. А шлях гэты ўяўляецца ў выглядзе воласа (і таму на Палесьсі забараняюць кідаць валасы абы-дзе, іх трэба затыкаць у шчыліны між сьценамі) альбо проста кладкі. Грэшныя душы зрываюцца й падаюць у прорву, а праведныя пераходзяць на неба.

— Як вынікае, такія паданьні паказваюць ня толькі на знаходжаньне раю й пекла побач, але й як бы выключаюць больш вядомую хрысьціянскую вэрсію Страшнага суду. Хто ж тады вызначае, дзе месца душы?

— Крытэр трапляньня ў рай альбо пекла ў паданьнях апошніх двух-трох стагодзьдзяў — наяўнасьць хрысьціянскіх грахоў. Канчатковы прысуд выносіцца ў час Страшнага суду, дзе кожны зачыггае сьпіс сваіх учынкаў і атрымае ад

Бога прысуд. Але трапіць у пекла можна й бяз Божага прысуду – прадаўшы душу чорту ці зашмат саграшыўшы, тады нячысьцікі падхопяць душу адразу пасля сьмерці. Як уваход у пекла бачыліся й гэтак званьня чортавы вокны ў балотах. Варта адзначыць і адметныя беларускія ўяўленьні пра пекла. Запісваюцца паданьні, паводле якіх зямля нацягнутая, як скура, над вадою, а ў гэтай вадзе на самым дне й ёсьць пекла. А на Гарадзеншчыне верылі, што пекла – «агромніста гара на канцы сьвету». У цэлым такія запісы яшчэ раз вяртаюць да старажытнага ўяўленьня пра той сьвет, што акаляе чалавека з усіх бакоў і нават месціцца ў ім самім.

– Мы шматкроць паўтараем, што чалавек – гэта міні-космас з усімі ягонымі складнікамі, гэта праекцыя Сусьвету. Але тады атрымліваецца, што і ў чалавечым целе можна адшукаць і пекла, і рай?

– Безумоўна. Дыяганальлю «рай – пекла» ў структуры цела становіцца пара «твар – азадак». Фактычна азадак – процілегласьць твару, сярод значэньняў якога матывы адкрытасьці, чысьціні, бачнасьці. Народная традыцыя й царкоўная містыка азадак чалавека як «твар наадварот» устойліва зьвязвала зь пякельнымі сіламі. У сярэднявеччы верылі, што д’ябал ставіў свае знакі на ягадзіцах, а ў пратаколах інквізыцыі нярэдка зьвесткі пра грэшнікаў і чараўніц, што цалуюць азадак Люцьпару. А выразы тыпу «ідзі ў зад» раней мелі магічны сэнс, бо адсылалі фактычна на той сьвет ці, больш дакладна, у пекла.

— Гэта чалавек знешні. А чалавек як адзінства душы й цела?

— Вядомая дыхатамія душы як божага, райскага пачатку й матэрыяльнага цела як пякельнага нізу. Але яна не распрацаваная. Выразным ёсьць толькі тое, што самае страшнае пекла — гэта, што ўнутры кожнага з нас, пекла, якім можа стаць наша сумленьне, душа й нават сэрца. Увогуле ж, ідэя раю й пекла — не чалавечае вынаходніцтва, яна не прагматычная, а ангалягічная. Гэта — вынік разважаньняў пра жыцьцё як свабоду волі й свабоду выбару. У гэтым сэнсе рай і пекла — толькі адлюстраваньне добра й зла, між полюсаў якіх месціцца ўсё наша жыцьцё.

ТОЙ СЪВЕТ І ЯГОНЫЯ АГЕНТЫ

Размова з Тацянай Валодзінай

Той сьвет... Сёньня нам за гэтымі словамі бачыцца магільны жвір, чуецца подых жалобы й сьмерці. Станоўчыя эмоцыі зьнікаюць. Іншыя скептычна ўсьміхнуцца, маўляў, тойсьвет – казкі ды забабоны старых бабуляў. Між тым, для гэтых бабуляў, і яшчэ далей – для нашых продкаў, той сьвет – такая ж рэальнасьць, як і сьвет гэты, наш, асвоены й абжыты. І што істотна, ад духоўнага кантакту з насельнікамі й прадстаўнікамі таго сьвету наўпрост залежалі посьпех і лёс кожнага зь зямлянаў.

– У якой жа ступені традыцыйная культура арыентаваная на тагасьветную пэрспэктыву?

– У традыцыйнай культуры кожны абрад і кожны рытуал прадугледжвае дачыненні з тым сьветам і абавязковае санкцыянаванае пераступаньне мяжы, той мяжы, што падзяляе жывых і нежывых. А мяжа гэтая парушалася з кожным актам сьмерці й з кожнай падзеяй народзінаў.

– Як вынікае з кантэксту традыцыі, той сьвет – ня толькі прадоньне з закапанымі там продкамі. Дык тады дзе ён – ці далёка, ці высока?

– Нябожчыкаў хаваем у зямлі, там жа ў норах жывуць Зьмей і розныя іншыя пачвары, значыць, той сьвет там, унізе. У казках дзед па бобінцы лезе на неба й страчаецца

там з Богам, у самым раі, у вырай. А Іван, ягоны ўнук, забіўшы Кашчэя пад зямлёю, вяртаецца адтуль... на птушцы. Але ж птушкі ляцяць у рай-вырай, а не пад зямлю. Пра зьмеяў кажуць – пайшлі ў вырай, але ведама куды, пад карэньне. А сьцьвярджаюць гэтыя настолькі звыклія вераваньні, што ў сьвядомасьці беларусаў той сьвет наўкола: і ўнізе, і зверху, і сьпераду, і асабліва ззаду, і ў балоце, і ў лесе, і нават у хаце.

– У хаце? Але ж жытло – найпершая крэпасць, у якой чалавек павінен быў бы ад тагосьвету адмежавацца. Дый абразы ж у куце... Пра які той сьвет можна гаварыць?

– У тапаграфіі хаты засталіся месцы, прыналежныя ня толькі й ня столькі чалавеку. Гэта – падпечак, адкуль сочыць за падзеямі хатні дух, гарышча, парог. Магчыма, такія ўяўленьні маюць грунтам архаічную практыку пахаваньняў пад парогам. Яшчэ ў XIX стагодзьдзі дзіцячае месца (ці паслед) закопвалі менавіта пад печку. Дый дамавік у асобных месцах так і называўся – пячурнік.

Устае пячурнік рана й палохае пеўня, штурхануўшы яго. Певень зь перапуду лопае крыламі й крычыць, чым і падымае сямейнікаў на працу. Калі ж тыя ставяцца да пячурніка без належнае павагі – ён ці то ад суму, ці ад крыўды, ці мо з помсты некалькі начэй запар будзе выць і крычаць у коміне...

– Калі нават у хаце ёсьць аднесення да таго сьвету месцы, дык што тады казаць пра навакольле? Ці не азначае гэта, што «агентура» таго сьвету пралезла ва ўсе куточки традыцыйнае прасторы?

— Амаль што. Прастора ўяўлялася архаічнаму чалавеку ў выглядзе канцэнтрычных колаў, што, як кругі ў мішэні, разыходзіліся ва ўсе бакі ад сакральнага цэнтру. Якраз хата, у ёй печ, пазьней кут — гэта й ёсьць тая самая шанаваная кропка, дзясятка, ад якой чым далей, тым бліжэй да пекла.

— Але ж Вы толькі што казалі, што печ — таксама рызыдэнцыя таго сьвету ў хаце. Ці няма тутякоі супярэчнасьці?

— Не. Гэта яшчэ раз падкрэсьлівае дзьве найважнейшыя рысы архаічнага мэнталітэту. Па-першае, мікракосм хаты паўтарае макракосм Сусьвету, і печ — той сакральны цэнтар, шанаваны хатні камінак — робіцца аналягам пекла. Як у павер'і: «Затушыўшы печ, ліні туды троху вады, тады, як трапіш у пекла, там табе вады не пашкадуюць». А па-другое, тут нагляднае, зусім адрознае ад нашага, стаўленьне да іншасьвету. Мы яго толькі баімся, а продкі верылі, што ўсё іхнае жыцьцё адбываецца пад пільным наглядом і продкаў-дзядоў, і духаў, і дэманаў, якія, адпаведна, ці апякуюцца, ці караюць. І таму страх непарыўна суседнічаў з павагаю, імкненьнем да добрасуседзтва, і нават з шанаваньнем. Менавіта гэта й стала падмуркам выключнага ў сваёй значнасьці ў Беларусі культу дзядоў-продкаў.

— Такім чынам, нябожчыкі ў народных вераваньнях — добрыя суседзі й апекуны. Але вялікая колькасьць «страшных» паданьняў апавядае пра розных хадзячых мерцьвякоў, чарцей і іншых нячысьцікаў.

— Своеасаблівымі агентамі таго сьвету сярод жывых

ёсьць прадстаўнікі гэтак званай ніжэйшай міталёгіі — таксама нябожчыкі, але яны адрозьніваюцца менавіта ад дзядоў тым, што паходзяць зь людзей, памерлых не сваёй сьмерцю: з тапельцаў, вісельнікаў, а таксама з чарадзеяў. Душы праведныя — яны там, на тым сьвеце, і наведваюцца да нас у строга вызначаных тэрмінах, а гэтыя самагабцы ды былыя ведзьмакі затрымаліся на мяжы, і няма ім прытулку ні там, ні тут. Вось і вяртаюцца яны да нас, але ўжо ўпырамі ды расамахамі, пра якіх і раскавалі вяскоўцы знакамітаму этнографу й фальклёрысту Аляксандру Сержпутоўскаму:

Старыя людзі кажуць, што калісьці тут у лесе вадзіліся зьвяры расамахі, але гэта, мабыць, няпраўда, бо я сам зь дзецокамі бачыў расамаху, дык яна была ў постаці жанчыны з распущанымі косамі. У нас казалі, што расамахаю робіцца жанчына, як яна зьнішчыць сваё дзіця да й сама ўтопіцца. Я раз бачыў, што ля ракі на бабровай хатцы сядзела, голая, ды дзіця люляла. А тады як усхопіцца, як шабулдых у ваду, толькі кругі разышліся.

— *Упыры, русалкі, дэмань і ўвесь іхны легіён — гэта тагасьветныя агенты. А з нашага боку, з бокужывых, ці былі якія-небудзь пасланцы ў іншыя прасторы?*

— Даволі блізкімі да замагілья ўяўляліся зусім старыя й, як гэта ні дзіўна, малыя дзеці. Дзіця, хаця й надзяляецца рысамі сьвятасьці, чысьціні, успрымаецца як пасланец іншасьвету, як істота, што цалкам не парвала з замагільлем. Праводзіцца нават выразная паралель паміж нованароджаным у першыя часіны ягонага жьцьця й нябожчыкам у пляне супадзеньня рытуальных дзеяньняў

для пераводу іх з аднаго сьвету ў іншы. У народным радзільным абрадзе дзіця наагул проста называецца чужынцам: «Бог да нас чужаземца прыслаў, ён з далёкіх краёў прыбываў». А яшчэ вестунамі замагіля бачылі жабракоў. На калядныя сьвяты ім ахвотна аддавалі хлеб, прасілі памаліцца за сваіх памерлых сваякоў. А на Дзяды жабракі лічыліся найлепшымі й самымі чаканымі гасьцямі, іх шчодра частавалі й давалі ім з сабою зь вераю, што наведалі хату зь імі душы продкаў, альбо яны занясуць ім прывітаньне й частунак. Верылі таксама, што жабракі як сувязныя зь іншай прасторай валодалі сакральнымі ведамі, і таму ім прыпісвалі рысы варажбітаў, лекараў.

— *А ці магчыма й нам зазірнуць у замагілле, сустрэцца зь ягонымі насельнікамі? Але каб яшчэда таго, як ззаду зчыняцца дзьверы сьвету гэтага?*

— Нашы продкі былі перакананыя, што можна, а ў асобных выпадках — і патрэбна. З дапамогаю тагасьветаў варажылі, гаспадарылі, лекавалі сябе й блізкіх. Посьпех жа ў сустрэчы з духамі забясьпечваўся цэлым комплексам умоваў, часавымі й прасторавымі характарыстыкамі, якія ўсе разам і кожная паасобку былі скіраваныя на сыціраньне межаў паміж сьветамі. Каб усталяваць кантакт, здымалі крыж і пас — «размыкалі» абарончую мяжу, разьвязвалі вузлы, дзяўчаты распляталі косы, часам распраналіся, заплюшчвалі вочы, рабілі ўсё моўчкі. Найбольш прыдатны для сустрэчы з тым сьветам час вылучаўся межавымі, пераломнымі характарыстыкамі: гэта вечар, мяжа дня й ночы, зімовы й летні сонцавароты. Але, відаць, найчасьцей

мы сутыкаемся са сьветам іншым уначы, у сьне, бо як бы вандруе недзе там наша душа.

Як чалавеку сьніцца, што дзе далёка быў або што рабіў, то гэта-такі праўда, што быў і рабіў, бо як чалавек засьне, то зь яго душа вылезе, то ходзіць усюды і ўсё робіць, а потым як назад у цела вернецца, то й чалавек працнецца.

— А дзе найахвотней зьяўляліся жыхары іншасьвету?

— Спрыяльнымі лічылі месцы нежылыя (лазьня, хлеў, пуня) й «памежныя» — тыя, што асэнсоўваліся як межы паміж сваім і чужым (печ, парог, кут, вароты, калодзеж, магільнікі ды іншыя). А своеасаблівым цэнтрам антысьвету, месцам надзвычайнага сакральнага напружаньня бачыліся ростані. Там адбываліся пасьвячэньні ў чарадзея, там гукалі долю й пільнавалі чараўніцу, там варажылі, закопвалі кашулькі хворых дзяцей, палілі знойдзенья на слябіе зачараванья рэчы. Каб нэўтралізаваць шкодны запал заклятага месца, беларусы на ростанях ставілі крыжы. Адрадзілася гэтая традыцыя й сёньня. І пакліканья яны перапыніць зло, сыцьвердзіць мяжу, за якую ня трапіць ужо іншасьвету, яшчэ раз нагадаць пра нябачных суседзяў нашых ды задаць душы імкненьне ўгору.

ЦЕНЬ І СЬЦЕНЬ

Размова з Тацянай Валодзінай

З чаго складаецца чалавек? Традыцыйны адказ: зь цела й душы. А голас? Сьлед? Цень, нарэшце? Што гэта? Частка чалавека альбонейкі вонкавы ягоны адбітак? Здаецца, з існаваньнем душы нават былыя матэрыялісты-атэісты амаль пагадзіліся. Вось жа душа – нябачная, а цень – заўсёды побач і разам знамі перамяшчаецца. Ці ня ёсьць у такімвыпадкуцень чалавечым органам, як і нага, сэрца, вочы? Ня мы першыя ставім гэтыяпытаньні. Філёзафы й мысьляры разважалінад дзіўным, здавалася б, пытаньнем: чымёсьць цень? Так, Карл Юнг пісаў, што за кожным з нас рухаецца якісьці цень, і чым меншу яго правоўувасобіцца ў жыцьці рэальным, тым становіцца ён больш чорным і густым. Філёзаф лічыў, што цень – жывая частка асобы, што мусіць ён абавязкова быць – прычым, у любой форме. А псыхааналітык Зыгмунд Фройд выказаў гіпотэзу, што сфэра «Я» адносіцца да ценю яксьвятло да цемры, дыменавіта цень робіць нас людзьмі.

– Дык які ж культуралягічны статус мае цень?

– У першабытных народаў скрозь па сьвеце цень разумеўся як таямнічы дваінік чалавека, пераважна – адбітак ягонаі душы. У асобных мовах адлюстраваньне, душа й цень нават абазначаюцца адным і тым жа словам. Сьлюэтападобныя выявы людзей у наскальным жывапісе пасляледніковага пэрыяду, часам моцна выпягнутыя ў

даўжыню, вучонымі расшыфроўваюцца як вобразная перадача ценю. Адлюстроўваць чалавека забаранялася. Першабытны чалавек клапаціўся пра свой цень, і любы замах на цень разглядаўся як злы выпад супраць яго самага. Фальклёр большасці краінаў дае мноства сведчаньняў гэтаму. Да прыкладу, у асобных месцах забойствы часам адбываюцца праз усаджваньне ў чыйсьці цень нажа альбо цвіка. Злачынцу, якога зловяць, адразу ж каралі. А беларусы клялі й клянучь: «Каб ты так свайго ценю ня бачыў!», што раўнуецца да настаньня самага горшага. Ды бачаць у ценю свайго суразмоўцу, як дурань у казках, які павыкідаў спадарожніку-ценю ўсе такія смачныя клёцкі.

— *Вось і Вы даказваеце, што цень ёсьць складнікам чалавечае структуры. Але той жа Юнг адназначна заявіў: «Цень – усё тое, чым чалавек ня хоча быць». Відавочна, у гэтую фармулёўку філэзаф укладваў такія значэньні ценю, як увасабленьне ім нэгатыўных бакоў асобы, суму тых непрыемных якасьцяў, якія чалавек ня супраць быў бысхваць. Цень як другое, адмоўнае «Я». Наколькі лягічныя такія разважаньні ў кантэксьце фальклёрных сыстэмаў?*

— Імкненьне чалавека ўвасобіць у ценю непаўнавагасныя й прымітыўныя бакі сваёй натуры замацоўваецца ўжо на роўні этылягічных легендаў славянаў. У адной з баўгарскіх легендаў апавядаецца пра тое, як Бог, стварыўшы Неба і Зямлю, убачыў у вадзе свай цень і сказаў: «Устань!». І тым выклікаў да жыцьця д’ябла. Праўда, напачатку зь ім ён быў у добрых стасунках, але ж д’ябальская натура ўзяла сваё. Як працяг касмаганічнай

лініі разглядаецца польскае паданьне пра тое, што Ева зьяўляецца якраз зь ценю Адама. Як бачым, у ценю — як бы другаснае, як бы адбітак у крывым люстры: і я — і ня я. Але адсылкі да дэманалягічных уяўленьняў відавочныя.

— *А сам дэман? Ён таксама мае цень? Ці й ценягоны «не такі»?*

— Цень наагул выступае як адна з гіпастасяў міталягічнага пэрсанажа, прычым, для некаторых зь іх характэрная адсутнасьць ценю, у іншых іх адразу два, ці нават больш. Асабліва паказальным ёсьць вытлумачэньне асобных рытуалаў, што тычацца ведзьмаў, Мікалаем Нікіфароўскім:

Ведзьма не адчувае болю, калі яе б'юць па целе, але яна адчувае боль у сто разоў мацнейшы, калі б'юць па яе ценю: гэты цень «прыхвасьцень» ведзьмы — адзін з чарцей, які й перадае ведзьме ўдары. Асабліва страшнымі бываюць удары па ценю асьвечанымі прадметамі: яны могуць нават загубіць ведзьму.

Як бачым, цень наўпрост раўнуецца да чорта — падкрэсьліваецца магчымасьць гэты самы цень чорту прадаць.

— *Прадаж свайго ценю чорту — матыў, даволіпапулярны ва ўсёсьветнай традыцыі. Цень прадавалі, як і душу. Цень станавіўся прадметам гандлю й маніпуляцыяў. Калі ж цень «прадаецца», значыць, ён аддзяляецца ад цела? Ці ўсё ж гэтарган?*

— У адрозьненьне ад той жа душы як сымбалічнага двайніка чалавека, цень матэрыяльны ў тым сэнсе, што яго

можна бачыць. Акрамя таго, цень уяўляецца як існасьць, якая мае і ўласную прыроду. Таму ў сыстэме магічных правілаў агаворваецца трапляньне чалавека ў поле чыйго б ні было ценю, бо гэта прыводзіць да ўлады над ім. У фразэалёгіі «цень навадзіць» на кагосьці азначае «абгаворваць яго, абвінавачваць». Верылі нават у тое, што вельмі небяспечна трапіць у поле якога-небудзь шкоднага ценю, праз гэта можна захварэць і нават памерці. Што да пытаньня, ці ёсьць цень цялесным органам?.. Адназначна так кваліфікаваць яго нельга з дапамогаю мэдычнай тэрміналёгіі. Мы кажам: сэрца баліць, живот, нага, і нават душа баліць, а цень не, не баліць.

– Дык і валасы не баляць, і пазногці...

– Але іх можна абрэзаць, і яны адраснуюць. Цень – не. Але, як і валасы ці пазногці, цень можа «захварэць».

– Захварэць? Цень?

– І называлі беларусы такую немач, што навалывалася нават і на цень чалавека, – сьцень. У народзе ж казалі:

Сьцень ад пуду бывае. Цені тады, кажуць, у чалавека няма. Сохне, хварэе... Ходзіш як сонны й прама ўваччу становіцца. Сьцень, па вызначэньні знахараў, гэта хвароба ўласнага ценю, бывае тады гарачае трызьненне й галюцынацыі, такія, што чалавек аж на сьцяну дзярэцца.

Як бачым, сымптаматыка сьцены зводзіцца да агульнага недамаганьня, зьніжэньня вагі й псыхічнай нестабільнасьці, гэта значыць, дыягназ блізка да такіх хваробаў, як сурокі ці пярэпалах. Адрознай рысаю ёсьць улучэньне ў мэдычны дыскурс уласна ценю. Згодна з народнымі апісаньнямі, пры

сьцені цень зьнікае, наводзіць на чалавека страх альбо проста захворвае.

— Як жа лекавалі сьцень? Калі лекавалі, вядома...

— Згодна з апісаньнямі, сьцень змываюць, топяць, спальваюць, выкурваюць, аддаюць курам — словам, выдаляюць зь цела й пераводзяць у тагасьветную прастору. Гэткі шлях цалкам натуральны ў рэчывы ўспрымання хваробаў як выніку інтэрвэнцыі іншасьвету ў чалавечае цела. Лекаваньне тады мяркуе выдаленьне дэманічнага кампанэнту й наступнае ягонае вяртаньне ў адпаведныя яму лёкусы:

Хворага выносяць у сонечны дзень на двор, кладуць на шырокую, загадзя прыгатаваную дошку й акрэсьліваюць вугалем ягоны цень. Часам абразаюць пілою тыя часткі дошкі, якія выходзяць за межы абрысаў ценю, але гэта неабавязкова. Гэтую дошку з абрысам ценю топяць у крыніцы, прыгаворваючы: «Каб ты не варочалася, каб ты ўтапілася». Калі вяртаецься пасля дадому, нельга азірацца назад. Часам спальваюць цень (дакладней — тую дошку, на якой ён быў акрэсьлены) у печы, на двары або на гародзе.

— *У чым жа бачылі прычыну такога немачы? Відцаць, ценю холад ці нястраўнасьць ня страшныя. Адкуль тады хвароба?*

— У беларусаў найменьне «сьцень» пазначае перадусім пэўную форму пярэпалаху, ягоны вынік. Ад страху, як бачым, ня толькі сэрца падае ў пяткі, душа выскаквае, але й цень лякаецца. Паказальныя тут атрыбуты сьцені ў замовах, роўныя з атрыбутамі-паказаньнямі на крыніцу пярэпалаху:

Выбіраю сьцень сабачы, кашачы, земляны, ветраны,

агнявы, з ручак, з ножак, з пальчыкаў, з-пад пальчыкаў, з усіх тыя жывата, з буйнай галоўкі... мужчынскі, жаночкі, хлапцоўскі, удоўскі, зьвярыны, зьмяіны. Бог з помаччу, а я з малітвай.

Было й нават прамое атаесамленьне:

Добры дзень табе, ляг, ты сьцень, не хадзі ты, ляг, ні ўначы, ні ўдзень.

– *Вы сьцьвярджалі, што цень – абавязковы длякожнага з нас. А рытуал прадпісвае ягонаеспальваньне. Як разьвязаць такую супярэчнасьць?*

– Відаць, у выніку спалоху альбо якой-небудзь дысгармоніі ў арганізьме парушаецца прыродны баянс між цэлам і ценом, цень бярэ на сябе дэманічныя функцыі й тым атрымлівае пэўную ступень аўтаномнасьці. Ну й выклікае хваравітыя сымптомы. Словам, цень захворвае й набывае дэманічнага дублета – сьцень, а іхны ўладальнік пакутуе на аднайменную хваробу. Рытуальная тэрапія сьцені засяроджвалася таму вакол маніпуляцыяў зь ценом хворага, што кіравалася на іхнае разьвядзеньне й наступнае выдаленьне дэманічнай сьцені ў тагасветную прастору. – Ізноў прыгадаем Юнга, які цень наагул адносіць да асноўных архетыпаў чалавечай псыхікі:

Цень – гэта ўсё тое брыдкае, бруднае, незразумелае, што жыве ўнутры ў нас і што мы хаваем глыбока ў сабе. Выдаліць цень з дапамогаю доказаў ці разважаньняў немагчыма, ды і не бывае чалавека бязь ценю, гэта неабходны складнік ягонаі псыхікі.

– А мітапаэтычны комплекс удакладняе: цень ёсьць